

GEOLOGİYA TARİXİMİZDƏN

FENOMENAL ŞƏXSİYYƏT

*Əli Əmiraslanov – SSRİ Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü seçilən ilk azərbaycanlı alim*

Qubadlı... Kiçik Qafqazın cənub-qərbində, əsasən dağlıq ərazidə yerləşən bu rayon bir çox tarixi-memarlıq abidələri (mağara-ibadətqah, qalalar, türbələr, məscid və s.) ilə məşhurdur. Əfsanəvi, füsunkar təbiətə malik olan və Qarabağ yaylasının Yazı düzü, Qarabağ silsiləsinin İncə düzünü əhatə edən bu rayon bir çox içtimai-siyasi xadim, ədəbi və elm dühalarını yetişdirmişdir: Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mehbalı Əmiraslanov, Kamran Hüseynov, Valeh Bərşadlı, Cəlal Bərgüşad... Heç şübhəsiz, içtimai fikir tariximizdə böyük iz qoyub getmiş bu şəxsiyyətlər arasında bir nəfərin adı xüsusən çəkilməlidir... Əli Əmiraslanov, ürəyi daim vətən həsrəti ilə döyünən, lakin bütün

mənəli həyatını ölkəsindən kənar, keçmiş İttifaqın paytaxtı Moskva şəhərində keçirən, filiz yataqlarının mahir bilicisi, bir çox yataqları kəşf edib istismara vermiş, sözün əsl mənasında dünya miqyaslı alim, SSRİ Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı müxbir üzvü. Yaşlı nəsəl nüməyəndələrinin hafizəsində o fenomenal bir şəxsiyyət kimi qalmışdır. Talehin qismətilə mən onunla iki dəfə, adladığımız əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində SSRİ Geologiya Nazirliyinin 1 saylı Geoloji-kəşfiyyat trestində çalışdığım zaman Moskvada görüşmüşəm. Haqq dünyasına qovuşmuş əvəzsiz müəllimlərim, sabiq kafedra müdirim prof. Səttar Süleymanov və uzun illər Azərbaycan Geologiya İdarəsinə rəhbərlik edən Midhət bəy Mustafabəyli Əli Əmiraslanov haqqında vaxtaşırı söhbət açar və onu xoş sözlərlə yad edərdilər. Aramızdan vaxtsız getmiş yaxın dostum, bacarıqlı geoloq Tarix Hacıyev də onun haqqında kifayət dərəcədə məlumatlı idi. O zamanlar biz SSRİ EA-nın tərkibində azərbaycanlı olmasalar da milliyyətə bizə yaxın olan özbək alimi Həbib M.Abdullayevin və qazax geoloqu Kanış İ.Satpayevin akademik seçilmələrini razılıq hissi ilə qəbul etmişdik. Lakin şəxsi təbiətinə görə həddən artıq təvazökar, əldə etdiyi nailiyyətlərilə əsla qürurlanmayan və bunu özünün mənəvi borcu hesab edən Əli Əmiraslanov kimi bir ulduzun parlamasını cavan olduğumuzdan, etiraf edim ki, lazımi qədər görə bilmir və bu triadada onun nə qədər yüksəkdə durmasını dərk edə bilmirdik. Onu da göstərmək yerinə düşərdi ki, çox sonralar Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilmiş

K.Satpayevin inkişafında Əli Əmiraslanovun rolu az olmamışdır. Qazaxıstanda başlayan bu tanışlıq, SSRİ Əlvan Metallurgiya nazirliyində işləyərkən xeyli bərkidi. Moskvağa «həqiqət axtarmağa» gələn K.Satpayev yerli məmurları heç cür inandıra bilmirdi ki, Cezqazqan misli qum daşları yatağı böyük ehtiyata malikdir. Mərkəzi Qazaxıstandakı bu yatağa yaxından bələd olan Əli Əmiraslanov K.Satpayevin tədqiqatlarını, habelə öz mülahizələrini rəhbər tutaraq müsbət fikir söyləyir və o zaman Ağır Sənaye Komissarı işləyən Lazar Kaqanoviçə geoloji cəhətdən əsaslandırılmış məlumat göndərir. Sonrakı geoloji-kəşfiyyat işləri yatağın həqiqətən böyük perspektivə malik olmasını göstərdi. İlk baxışdan sadə görünən stratiform mənşəli bu yatağın «incəliyi» ondan ibarətdir ki, buradakı filiz kütlələri ritmik növbələşən 50-dən artıq boz və qırmızı qum daşları laylarından təşkil olunmuşdur, filizləşmə isə yalnız boz qum daşlarında lokallaşmışdır və onlar üçün çoxyaruslu quruluş səciyyəvidir. Geoloji kəşfiyyat işləri baxımından digər geoloqların ayırd edə bilmədikləri bu çox mühüm xüsusiyyəti Əli Əmiraslanov və Kaniş Satpayev müəyyən edə bildilər...

Xeyli sonralar Cənubi Qazaxıstanın Qaratau silsiləsində yerləşmiş Mirqəlimsay qurğusun-sink yatağını öyrənərkən Ə.Əmiraslanov müəyyən etmişdi ki, devonun famen yarusunun kəsilişində iştirak edən əhəngdaşı süxurlarının içərisində lent şəkilli üç horizont iştirak edir və filizləşmə onlarla, xüsusən ikinci lent şəkilli horizontla, bağlıdır. O, göstərirdi ki, filizləşmənin bu cür seçmə yolla lokallaşması onunla izah edilməlidir ki, bu horizontda vulkan külü, lil, üzvi əmələgəlmələr, əhəngdaşı və dolomit layıqlarının aydın şəkildə tez-tez növbələşməsi nəzərə çarpır, habelə bu horizontda layarası tektonik pozulmalar çox güclü şəkildə inkişaf tapmışdır. Praktiki cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət daşıyan bu nəticə ilk öncə axtarış-kəşfiyyat işlərinin, daha sonra isə yatağın istismarının səmərəli aparılmasına xeyli kömək etdi. Ə.Əmiraslanovun tədqiqatlarından sonra Mirqəlimsay yatağı keçmiş İttifaqın ən iri qurğusun-sink yataqlarından birinə çevrildi, buradakı layaoxşar sənaye əhəmiyyətli filiz kütlələrinin düşməsi üzrə uzanması bir kilometrə qədər və artıq, uzanması üzrə uzunluğu isə bir neçə kilometr olması müəyyən edildi. Bu yataq hazırda da suveren Qazaxıstan Respublikasının ən önəmli yataqlarından biri hesab edilir. Bir müddət sonra Ə.Əmiraslanov Qaratau silsiləsinin digər bir hissəsində məxsusi Açısay yatağının açılmasında yaxından iştirak edir; burada da Cezqazqanda və Mirqəlimsayda olduğu kimi, filiz kütlələrinin müəyyən horizontlarda, artıq bu dəfə aşağı karbonun turne yaşlı əhəng daşları və dolomitləşmiş əhəng daşlarında yerləşməsinə müəyyən edir. Daha sonra, onun tərəfindən eyni geoloji xüsusiyyətli Sumsar yatağı da müəyyən edilir. Nəşə, bir qədər irəli qaçdım, bu haqda bir qədər sonra.

Əli Əmiraslanov haqqında çoxdan yazmalı idim, ən azı ona görə ki, belə şəxsiyyətlər unudulmamalıdır, onlar azərbaycanlı adını yüksəklərə qaldırmışlar; ikincisi, mən, Əli müəllimin həddən ziyadə bağlı olduğu filiz yataqları üzrə mütəxəssisəm, onun elmi irsindən kifayət dərəcədə bəhrələnmişəm. Və nəhayət, haqsız olaraq unudulan bu görkəmli şəxsiyyət haqqında onun sələfləri, həmyaşıdları, ən azı onu yaxşı tanıyan və dəfələrlə ondan dəstək alan həmkarları yazmalı idilər, amma yazmadılar. Bəs bizim elmi irsimizin təbliği ilə kim məşğul olmalıdır, bunu biz etmiriksə kim etməlidir, gənc nəsle onu kim çatdırmalıdır. Odur ki, vaxtı çoxdan keçmiş bu boşluğu gec də olsa doldurmağa, yatmış hissələ-

rimdə xatirələri təzələməyə çalışdım.

Əli Ağamalı oğlu Əmiraslanov 1900-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının Qubadlı mahalının Balahəsənli kəndində kifayət dərəcədə imkanlı, köçəri-maldar Ağamalı Əmir oğlunun ailəsində dünyaya göz açmışdır. Balaca Əli çətin uşaqlıq həyatı keçmişdir. Uşaqlıqdan ana nəvazişindən məhrum olan (anası Güllü xanım yeganə oğlunu dünyaya gətirərkən vəfat etmişdi) balaca Əli nənəsi Rüksarənin himayəsi altında tərbiyə almağa başlayır. Atası Ağamalı Əmir oğlu Qafqaz yerli diviziyasının tatar polkunda qulluq etmiş, şücaət göstərərək Georgi xaçına layiq görülmüşdür. O, Birinci Dünya müharibəsinin ilk çağlarında Avstriyada həlak olmuşdur. Beləliklə, balaca Əli on bir yaşında atasını da itirir və tamamilə yetim qalır. Uşaqlıqdan yaxşı yaddaşa və mənim səmə qabiliyyətinə malik olan Əli səkkiz yaşında məktəbə gedərkən, artıq oxumağı bacarırdı. Səpin mövsümündən sonra Əli ata tərəfdən olan qohumları ilə birgə qoyun sürülərini yaylağa çıxardır, cobanlıq edərdi, payız düşəndə isə çobanlar sürüləri qışlaqlara aparar, Əli üçün isə məktəb həyatı başlayardı. İki illik kənd məktəbini bitirdikdən sonra Əli, böyüklərin məsləhəti ilə Şamaxıya yollanır və burada şəhər uprasında yüksək vəzifədə çalışan əmisi Yusif aganın yanında qalır. Təbiət etibarlı ilə mehriban və xeyirxah insan olan Yusif aga bundan öncə bacısı oğlu Baxış Sultanova himayədarlıq etmişdi, burada o, məktəbi bitirmiş və təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya getmişdi. Sonralar, Baxış bəy Sultanov Azərbaycanın tanınmış neftçi hidrogeoloqlarından birinə çevrildi, elmlər doktoru, professor oldu. Mən ilk dəfə Kəlbəcərdə geoloji ekspedisiyada olarkən Nadirxanlı kəndi əhlindən eşitdim ki, Baxış bəy də bu mahaldandır.

Əli Şamaxıda yeni həyata tezliklə alışdı, dörd illik rusdilli realni məktəbə təyin olundu. Məktəbdə təhsil səviyyəsi yüksək idi; riyaziyyat, fizika, kimya və digər fənlərlə yanaşı, mədəni işi, geodeziya kimi fənlər də tədris olunurdu. Bu məktəbi yuxarıda adını çəkdiyimiz Baxış Sultanov, Mehbalı Əmiraslanov, tibb elmləri doktoru, professor Məmməd Emin Əfəndiyev, məşhur praktik həkim İsmayıl Veysov və adları tarixə düşmüş digər görkəmli şəxsiyyətlər bitirmişlər. Yəqin ki, elə o dövrdə Əli geoloq olacağını müəyyən etmişdi. Əli əmisinin zəngin kitabxanasındakı kitabları bir-bir oxudu, bu evə tez-tez qonaq gələn adlı-sanlı qohumları – Ağalarovlarla, İbrahimbəyovlarla tanış oldu, evdəki yaşlıları ilə dostlaşdı, ən yaxın dostu isə əmisi oğlu Mehbalı Əmiraslanov oldu. Qardaşlığa çevrilən bu dostluq Əli bu dünyanı tərk edənədək davam etdi. Taleyin hökmü imiş kimi, əmi oğlanların hər ikisi valideynlərini itirmişdi, sonralar hər ikisi yüksək dövlət vəzifələrində çalışdılar biri – Moskvada, digəri – Bakıda.

Yeri gəlmişkən, Mehbalı Əmiraslanov haqqında bir neçə söz. Mehbalı Firudin oğlu Əmiraslanov Moskva Dağ Akademiyasını bitirdikdən sonra Leninqradda çalışmış, daha sonra Azərbaycanda bir sıra məsul vəzifələrdə işləmişdir: Toxuculuq Sənayesi Xalq Komissarı, Azərbaycan KP MK kətibisi, Zaqafqaziya-sənaye tikinti trestinin və Bakı baş tikinti İdarəsinin rəisi, Dövlət texniki nəzarət komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini...

Əlinin Şamaxı həyatındakı sevinc dolu günləri qısaömürlü oldu, 1918-ci ilin mart hadisələri gündəmə gəldi, quzğuna çevrilmiş erməni quldurları Zəngəzuru, Əlinin yaşadığı mahalı tar-mar etdilər, yerli əha-

lini amansızcasına qırdılar. Bu xəbəri eşidən Əli nəyin bahasına olursa olsun doğma kəndlərinə yollanıb, ona analıq etmiş Rüksarə nənəsini axtarmaq qərarına gəlir. Burada, erməni daşnaklarının Rüksarə nənənin evinə od vurub yandırmaqlarını, qarının isə uçmuş tavan altında qalması xəbərini alır. Qəlbində intiqam hissi oyanmış Əli, öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş qaçqınlardan ibarət könüllü özünü müdafiə dəstəsinə qoşulur və iki ildən artıq bir müddət ərzində burada qalır, Şamaxıda olan qohumları ilə əlaqə kəsilir. Bir qədər sonra, buradakı qohum-əqrəbanın da böyük bir hissəsinin həyatda olmadığını öyrənir. Azərbaycan tarixinə 1918-ci ilin mart hadisələri kimi qara hərflərlə yazılmış bu faciə Şamaxıdan da yan keçməmişdi. Tayqulaq Andronikin quldur dəstəsi Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum edib dinc əhalini qətlə yetirmişdilər. Beləliklə, Əli 16 yaşında evsiz-əşiksiz, Mehbalı istisna olmaqla bütün doğmalarını, kiçik vətəni Zəngəzuru da itirdi. Həmin dövrdə Zəngəzurun böyük bir hissəsi, demək olar ki, ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdi.

Bir müddət qara fəhlə kimi çalışan Əli 17 yaşında Qızıl ordu sıralarına yazılır, bacarığı və rus dilini bilməsi sayəsində tezliklə rota və batalyon siyasi rəhbəri, daha sonra Azərbaycan diviziyası komandanının siyasi təşviqat üzrə müavini vəzifəsinə yüksəlir, partiyaya daxil olur. 1925-ci ilin əvvəlində AK (b) P MK-ya geri çağırılır və burada təlimatçı vəzifəsinə təyin olunur. Daha sonra, 1926-cı ildə Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında 1-ci şöbənin rəisi vəzifəsinə irəli çəkilir. Tutduğu vəzifələri ilə yanaşı, eyni zamanda hazırlıq kurslarına, daha sonra Azərbaycan Politexnik İnstitutuna daxil olur. 1926-cı ildə Əli köçürmə yolu ilə Moskva Dağ Akademiyasının geoloji-kəşfiyyat fakültəsinə qəbul edilir. Bacarığını və təşkilatçılıq qabiliyyətini burada da tezliklə büruzə verir, yenicə yaradılmış bu təhsil ocağının tədris prosesinin qurulmasında, xüsusən uzunmüddətli istehsalat təcrübələrinin təşkili məsələsində fəal iştirak edir, tələbə elmi cəmiyyətinin ən aktiv üzvlərindən birinə çevrilir, «Dağ Akademiyasının xəbərləri» jurnalında ilk elmi məqalələrini çap etdirir. Artıq bu ali məktəbi bitirmə ərəfəsində Əli, cavan olmasına baxmayaraq, nəinki həmkarları, habelə ona dərs demiş adlı-sanlı alimlər arasında da sayılıb-seçilən geoloq hesab edilirdi. Göstərmək lazımdır ki, Əlinin müəllimləri sırasında adları geologiya elmi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış V.A.Obruçev, İ.M.Qubkin, A.D.Arxaşelski, P.P.Lazarev, A.P.Pavlov kimi akademiklər var idi. Belə elm dühaları tərəfindən «qəbul olunmaq» heç də sadə iş deyildi. Təsadüfi deyil ki, 1930-cu ildə Moskva Dağ Akademiyasının bazasında dar profilli ali təhsil müəssisələri (Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutu, Polad İnstitutu və b.) yaradılarkən Akademiyanın sanballı professorları ilə bəhəm Əli də təşkilatı işə cəlb olunmuşdu, elə təyinatını da mühəndis-geoloq, elmi işçi kimi yenicə yaradılmış Moskva Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutuna almışdı. Bir müddətdən sonra o, Ümumittifaq Mineral Xammal İnstitutuna böyük elmi işçi kimi cəlb olunur, daha sonra institutun direktor müavini təyin edilir və 1936-cı ilə qədər bu vəzifədə çalışır. 1937-ci ildə o, namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir və həmin il daha məsul vəzifəyə, Moskvada keçiriləcək 17-ci Beynəlxalq Geoloji konqresin elmi katibi və rəyasət heyətinin üzvü təyin edilir.

Çox keçməyir ki, onun elmi yaradıcılığı dövrünün böyük alimlərinin diqqətini cəlb edir. Bu cəhətdən, «noosfera» məfhumunu elmə daxil edən, biogeokimya elminin yaradıcısı akademik V.İ.Vernadskinin çap

olunmuş gündəliyindən Əli müəllimə aid bəzi məqamları oxucunun diqqətinə çatdırmağı lazım bilirəm: «Dağ mühəndisi, partiyaçı, kifayət qədər ağıllı (elmi işlərinə bələd deyiləm) Ə.Əmiraslanovun redaktəsi altında bu yaxınlarda çapdan çıxmış birinci cilddən istifadə edirəm (Beynəlxalq Geoloji konqres. XVII sessiyanın əsərləri. M., 1939. I cild). Bir müddətdən sonra V.Vernadski ilə Ə.Əmiraslanov arasında yazışma başlayır: «Çox hörmətli Vladimir İvanoviç! Sizə məruzəmin ottiskini göndərirəm, xahiş edirəm ona bütünlüklə baxıb mümkün qədər mənə tez göndərsiniz. Sətir kənarlarında sual qoyduğum səhifələrə xüsusi diqqət yetirin...Vyorstkanı Sizdən tezliklə almağı güman edirəm. Sizə hörmət bəsləyən Əmiraslanov. 2 iyul 1939-cu il». Yaşları və elmi pillələri arasındakı böyük fərqə baxmayaraq, Ə.Əmiraslanovun akademik V.Vernadski ilə nə dərəcədə yaradıcı ünsüyyətdə olması bu sətirlərdən aydın görünür.

Ümumiyyətlə, Əli Əmiraslanov bir çox parlaq şəxsiyyətlərlə yaxşı münasibətdə olmuşdur: akademiklər A.N.Zavaritski, A.G.Betextin, əleyhqazın ixtiraçısı N.D.Zelinski, SSRİ EA-nın vitse-prezidenti A.V.Topçiyev, N.M.Cavoronkoy. Əli Əmiraslanovun akademik A.N.Zavaritski ilə sıx yaxınlığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu, əqidə yaxınlığı idi; onların hər ikisi geologiya elminə qəlbən bağlı idilər. İlk dəfə Uralın Turyinsk mis mədənlərində baş tutan bu tanışlıq uzunmüddətli oldu. Onların hər ikisi Uralın mis kolçedanı yataqlarının əmələ gəlməsində ingilis alimi Sperin o zaman elmdə hökm sürən ortodoksal «filiz maqması» hipotezindən və bir çox sovet alimlərinin kolçedan filizləşməsinin intruziv süxurlarla genetik cəhətdən bağlı olması fikrindən tam fərqli olaraq, dərin geoloji dəlillər əsasında çox mütərəqqi fikir söyləyirlər. Sonralar bu fikir, 1936-cı ildə akademik A.N.Zavaritskinin yeni hipotez irəli sürməsilə nəticələndi. Alim göstərirdi ki, «Uralın yaşıltaş qurşağı»nın mis yataqları (Levixi, Sibay, Deqtyarka və b.) minerallaşmış hidrotermal məhlulların filizyerləşdirici vulkanogen süxurlara təsiri nəticəsində metasomatik yolla əmələ gəlmişlər. Bu fikri ən çox təlqin edənlərdən biri Əli Əmiraslanov idi.

Uralın kolçedan yataqlarının vulkanizm prosesi ilə paragenetik əlaqədə olması fikrinə Ə.Əmiraslanov ciddi təhlili analiz nəticəsində gəlmişdi. Əgər biz Əli Əmiraslanovun qoyub getdiyi qiymətli elmi əsərləri sadəcə olaraq araşdırmış olsaq, – onu da qeyd edim ki, bu olduqca çətin bir işdir və xeyli rəngarəngliyi ilə fərqlənir – onda görərik ki, Əli müəllim bu nəticəyə təsadüfən gəlməmişdir. Onun bütün əsərlərində geoloji kəşfiyyatdan toplanılan faktiki material ön plana çəkilir və düzgün elmi nəticə çıxarılırdı. Otuzuncu illərin ikinci yarısında onun çap etdirdiyi elmi əsərlər göstərir ki, Əli müəllim filizləşmənin vulkanizmlə əlaqəsi fikrinə addım-addım gəlmişdi: «Uralın kolçedanı yataqlarında filizləşmənin faza məsələsinə dair» (Problemi sovetskoy geologii, 1934-cü il), «Uralın kolçedan yataqlarının genezisi haqqında» (Mineralnoye sıryo, 1935-ci il), «Belousovskoye mis-sink yatağı» (Tsevetnie metallı, 1936-cı il) və b. Bu və adlarını sadalamadığım digər əsərlərində Ə.Əmiraslanov kolçedan filizləşməsinin vulkanogen süxurlarla əlaqədə olması fikrini inkişaf etdirir. Çox sonralar, keçmiş İttifaqın digər aparıcı alimləri, xarici ölkə alimləri, xüsusən yapon geoloqları da bu fikrin gercəkliyini təsdiq etdilər, təcrübədə özünü doğrutmuş hipotezlə bağlı bir qrup sovet aliminin (V.İ.Smirnov, V.N.Kotlyar və b.) təqdim etdiyi elmi iş keçən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında Lenin mükafatına da layiq görüldü,

lakin bu hipotezin öncüllərindən olan akademik A.N.Zavaritskinin və Əli Əmiraslanovun adları bu siyahıda yox idi.

Əli Əmiraslanovun tərcümeyi-halını nəzərdən keçirərkən bu böyük şəxsiyyətin necə də sürətlə, bir-birinin ardınca yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edilməsinə təəcüb etməyə bilmirsən. Gerçəklik isə bundan ibarət idi ki, Əli, ona tapşırılan bütün vəzifələrdə, necə deyərlər, fanatıkcasına çalışırdı. Bu, onun daxilindən gəlirdi və «yuxarılarda» nəzərdən qaça bilməzdi. Kiçik, bununla belə, tutarlı bir misal. Geoloqların VİMS deyə adlandırdıqları Ümumittifaq Mineral Xammal İnstitutu Geologiya Nazirliyinin tabeçiliyindəki sahə institutu idi və elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olurdu. Bununla belə, Əli Əmiraslanov VİMS-də işləyərkən hər il uzun müddətli, bəzən 7-8 ay və daha çox davam edən çöl ekspedisiyalarında olmuş, yüzlərlə kilometr yeraltı dağ qazmalarını sənədləşdirmiş, dəqiq geoloji planalma və axtarış işləri aparmış, Uralda, Zabaykalda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Qafqazda onlarca əlvan metal yataqlarını öyrənmişdir. Əlinin bu cür işgüzarlığını nəzərə alaraq, onu daha məsul vəzifəyə Elmi-tədqiqat geoloji-kəşfiyyat Qızıl institutuna elmi işlər üzrə direktor müavini, 1939-cu ildə isə SSRİ Əlvan Metallurgiya Xalq Komissarlığının Baş Geologiya İdarəsinin baş mühəndisi, daha sonra baş geoloqu, geoloji-xidmət rəisi – nazir müavini təyin edirlər. Bu vəzifədə o, 1957-ci ildə - Xruşovun sənayenin idarə olunmasındakı struktur dəyişikliklərin və bütün geoloji kəşfiyyat işlərinin Geologiya Nazirliyində birləşdirilməsinə qədər işləyir. Əgər nəzərə alsaq ki, SSRİ İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində idi və bunu ölkə rəhbərliyi çox yaxşı dərk edirdi və bu səbəbdən əlvan və nəcib metalların ölkənin sənayesi və müdafiəsi üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyəti var idi, o zaman Əlinin ardıcıl olaraq tutduğu bu vəzifələrin nə dərəcədə məsuliyyətli olmasını dərk etmək olar. Əlinin tutduğu bu vəzifələr məsuliyyətli olmağı ilə yanaşı, onun sahibinə bir növ təhlükə də doğururdu, adı böyük hörmətlə çəkilən hansısa yüksək vəzifə sahibinin qondarma səbəblər gətirilərək «xalq düşməni» adlandırılması adi bir hala çevrilmişdi. 1937-ci ilin xofu qalmaqda davam edirdi, vətənə sədaqətlə xidmət edən qulluq sahiblərinin, günahsız adamların bir göz qırpmında tutularaq sürgünə göndərilməsi, ailələrinin isə yaşamaq üçün əsla yararlı olmayan ucsuz-bucaqsız çöllərə didərgin edilməsi hələ də rast gəlinirdi, tarixdən bu hamımıza yaxşı məlumdur. Belə bir zamanda Əlinin bu cür, deyərdim ki, böyük məsuliyyət tələb edən vəzifədə çalışması daxili gərginlik tələb edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Əli cavan idi, Dağ Akademiyasını doqquz il idi ki, bitirmişdi, çoxumuza xas olan çilgün təbiətli idi. Faktiki olaraq, Əli Əlvan Metallurgiya Nazirliyinin geoloji xidmət yükünü çiyində daşıyırdı. Böyük Vətən müharibəsinin ilk illərində bu məsuliyyət birə-on qat artdı. Cəbhəyə xeyli miqdarda tank, top və digər sursatlar tələb olunurdu, bu isə yüksək keyfiyyətli poladların və xəlitələrin alınmasında əvəzsiz olan volframın və molibdenin etibarlı xammal bazasını yaratmağı tələb edirdi. Məhz belə ağır bir vaxtda, 1942-ci ildə, Əli Əmiraslanov çox məsuliyyətli bir addım atır və Qazaxıstandakı Kounrad mis-molibden porfir yatağının kəşfiyyat mərhələsini keçmədən istismarına qərar verir. Nə qədər məsuliyyətli, ciddi bir qərar! Lakin bunu avantürizm kimi qəbul etmək əsla düzgün olmazdı. Əli, Qazaxıstanın geoloji quruluşuna yaxından bələd idi və dərinəndən əsaslandırılmış geoloji nəticəyə əsasən bu qərara gəlmişdi. Cəbhə gözləmirdi, müxtəlif sursatlar, yüksək zirehli tanklar, toplar və

s. fasiləsiz olaraq tələb olunurdu. Müxtəlif mənbələrə istinadən, təkcə müharibənin birinci illərində Əli 30 dəfədən artıq Qazaxıstanda olmuş və bir neçə yatağın sənayeyə ötürülməsində yaxından iştirak etmişdi. Vaxtı ilə həyat yoldaşı ilə də Qazaxıstanda Cezqarqanda tanış olmuşdu; o, bu yataqda geoloq qisminə çalışırdı.

Eynilə bu illərdə Əli Əmiraslanov Filiz Altayında qurğuşun-sink (polimetal) yataqlarının ehtiyatının xeyli artırılmasına nail olur. Əli, polimetal yataqlarının geoloji xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd idi. O, müəyyən etmişdi ki, bu yataqların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların qruplar şəklində rast gələrək filiz əyalətləri əmələ gətirməsidir. Təcrübədə gerçəkləşən bu qanunauyğunluq Əlinin rəhbərliyi altında böyük bir qrup qurğuşun-sink yataqlarının açılmasına cətib çıxardı.

Ə.Əmiraslanovun polimetal yataqlarına həsr etdiyi «Qurğuşun və sink yataqlarının əsas tipləri» (1955-ci il) əsəri keçmiş SSRİ-də bu mineral xammallara həsr edilmiş ilk monoqrafiya idi. Bu monoqrafiyanın ən üstün cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, qurğuşun-sink yataqlarının əsas tiplərinin axtarışı, ilkin və dəqiq kəşfiyyatı metodikası verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Ə.Əmiraslanov irəli sürdüyü elmi təsəvvürləri praktikadan ayrı düşünmürdü. Ekspedisiyalarda topladığı faktik geoloji material onun əsərlərində böyük yer tuturdu. Geoloji axtarış işlərinin və qiymətləndirmənin praktiki tələbatından irəli gələn geoloji fakt onun bütün tədqiqatlarında qırmızı xətlə keçir. Bununla əlaqədar olaraq bir vacib elmi məsələyə toxunmaq istərdim. Məlumdur ki, faydalı qazıntı yataqlarının təsnifatı qeoloqlar, xüsusən çöldə işləyən praktik geoloqlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu amili rəhbər tutan Ə.Əmiraslanov əsərlərindən birində göstərirdi ki, «...Y.Y.Zaxarovun, P.M.Tatarinovun, İ.G.Maçakyanın və F.İ.Volfsonun yataqların formasion prinsiplərinə və temperatur rejiminə istinadən qurduqları təsnifatlar çox mürəkkəb, ağır və təcrübədə çətin tətbiq olunandılar. Onlar təsnifata yox, daha çox təlimata oxşayırlar. Təsnifat yığcam, sadə olmalı və faydalı qazıntı yataqlarının ən əsas və prinsipial əmələgəlmə qanunauyğunluqlarını səciyyələndirməli, axtarışın və qiymətləndirmənin praktiki tələbatı baxımından qiymətləndirilməlidir» deyər yazır və öz təsnifatını təklif edir. Onu da göstərmək istərdim ki, adları sadalanan qeoloqlar İttifaqın tanınmış alimləri idilər, Moskvanın və Sankt-Peterburqun aparıcı elmi-tədqiqat institutlarında çalışırdılar.

Əli, nəinki qurğuşun-sink, ümumiyyətlə, filiz yataqlarının böyük bilicisi idi. Lakin onun mis və xüsusən qurğuşun-sink yataqlarının öyrənilməsində, yerli qeoloqlarla bəhəm yeni yataqların kəşf edilməsində xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. Bilavasitə Əli müəllimin xidmətidir ki, bu gün Rusiya, Orta Asiya, Qazaxıstan, Azərbaycan iri polimetal, kolçedan-polimetal yataqlarına malik olan regionlara çevrilmişdir. Altay polimetal əyalətində 700, Nərçinsk əyalətində - 550, Orta Asiyada- 100-dən artıq eyniadlı yataqlar aşkar edilmişdir. Əli müəllimin öyrənib aşkar etdiyi bu yataqlar içərisində Altay tektonik əzilmə zonasındakı Ridder-Şokolnoye, Zmeyeqorskoye, Zıryanovskoye və b., Özbəkistan və Tacikistanın Qaraməzar dağlarındakı Altın-Topkan, Kurqaşın, Askoran, Kansay, Zambarak, Qənimənsur, Qazaxıstanda, xüsusən Qaratau silsiləsinin cənub-qərb yamacında yerləşən Mirqəlimsay, Açısay, habelə Cayrem, Qızıl Espə kimi yataqlar adı çəkilən regionları iri polimetal xammal bazasına çevirmişdir.

Qalay yataqlarının öyrənilməsində də Ə.Əmiraslanovun xidməti böyük olmuşdur. 1936-cı ildə o, Zabaykaldakı Xapçeranqa yatağını öyrənir və onun perspektivliyini müəyyən edir. İkinci Dünya müharibəsi illərində Əli Yakutiyyəyə yollanır və akademik S.S.Smirnovla birlikdə bu regionun müxtəlif faydalı qazıntılara və xüsusən qalaya perspektivli olduğunu müəyyən edir. Çox keçməyir ki, burada Deputatskoye, Egehaya, İlintas, Çukotkada Valkumey, Primoryedə Xrustalnoye kimi yataqlar açılır.

Xarici ölkələrin mineral-xammal bazasına yaxşı bələd olan Əli Əmiraslanov müxtəlif illərdə Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Çexoslovakiya, Çin və digər ölkələrin geoloji xidmət idarələrinin təşkil edilməsində yaxından iştirak etmiş, yerli geoloqlara öz dəyərli məsləhətlərini vermişdi. Səfərlər içərisində İran Azərbaycanına ezamiyyət xüsusi yer tutur. Bu səfərin tarixçəsindən bir neçə söz demək yerinə düşər. Böyük Vətən müharibəsi başlayanda SSRİ, İranla sərhəd rayonlarını bu ölkədə xeyli fəallaşmış almanların təxribatından qorumaq və İran ordusunun basqınının qarşısını almaq, xüsusən Cənubi Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə 1921-ci ildə bağlanmış Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsini rəhbər tutaraq 25 avqust 1941-ci ildə Zaqafqaziya cəbhəsinin 44 və 47-ci ordularının qoşunlarını bu ölkəyə yeritmişdi. Sovet qoşunları İranı müharibə qurtarandan bir il sonra 1946-cı il mayın birinci ionicünlüyündə tərək etdilər.

Artıq 1941-ci ilin sentyabrında sovet qoşunları Şimali İranın böyük bir ərazisini-əzəli qədim Azərbaycan şəhərlərini – Qəzvini, Urmiyanı, Marağanı, Təbrizi, Ərdəbili, Salması və b. tutmuşdular. 1941-ci ilin martında respublikanın rəhbəri M.C.Bağirov Stalinə «Cənubi Azərbaycan haqqında qısa arayış» adı altında 35 səhifə həcmində məlumat göndərir. Ətraflı, müfəssəl məlumata malik olan Xalq Komissarları Şurası müharibə bitən kimi «Şimali İranda sovet sənaye müəssisələrinin təşkil edilməsi» (10 iyun 1945-ci il), Dövlət Müdafiə Komitəsi isə «Şimali İranda neftə geoloji-kəşfiyyat işləri haqqında» (21 iyun 1945-ci il) «Tam məxvi» qriffi altında qərarlar verir (C.Həsənli. SSRİ-İran: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibənin başlanması. 1941-1946. M., 2006). Bu səbəbdən, İranda müxtəlif mütəxəssislər, o cümlədən geoloqlar da çalışırdılar. Bax, belə bir vaxtda M.C.Bağirov Stalinə göndərdiyi məlumatların birində bildirir ki, Azərbaycan geoloqları Şimali İranda zəngin mis filizi yatağı açmışlar. Stalin bu məlumatla maraqlanmış və onun nə dərəcədə gerçək olduğunu yoxlamaq məqsədilə Əli Əmiraslanovun İrana ezam edilməsi tapşırığını verir. Stalin, Əli Əmiraslanovun prinsipallığına yaxşı bələd idi, ölkənin müxtəlif bölgələrinin mineral-xammal resursları haqqında o, dəfələrlə dövlət rəhbərinə ətraflı məlumat vermişdi. Əlinin bu prinsipiallığını, ixtisasına olan etiqadını qorxunc xalq komissarı Lavrenti Beriya ilə olan dia-loqu çılpaqcasına bürüzə verir – «Beriya: Deyirlər, sən yaxşı geoloqsan. De görüm, Gürcüstandakı yataq (söhbət bentonit gili yatağından gedirdi) barədə nə düşünürsən? Ə.Ə.: «Eto mestorocdeniye çepuxovoye». Əsla belə cavab gözləməyən Beriya: «Bəlkə sən özün «çepuxoviy» geoloqsan?... Ə.Ə.: Onun ehtiyatlarından gürcü üzümlükləri üçün gübrə kimi istifadə etmək olar». Bu cavab vəziyyəti daha da gərginləşdirib və bunu hiss edən Ə.Əmiraslanov L.Beriyanın kabinetini tərək edən kimi, yaxın dostu, Geologiya naziri P.F.Lomakonun məsləhəti ilə dərhal Moskvadan gedir və həbs edilmək təhlükəsi sovuşana qədər bir neçə ay paytaxtda olmur, Qa-

zaxıstana uęur, Altaya, Kolımayaya, Urala yollanır.

Əli Əmiraslanovun İran səfərinə qayıdaq. Bu səfərə Əmiraslanov Mir Əli Qaşqay və Səttar Süleymanov kimi görkəmli qeoloqlarla birgə ezam olunmuşdu. Çox sonralar, səfər təəssüratını yad edən Səttar müəllim Əli Əmiraslanovun yüksək insani keyfiyyətlərindən, vətənə bağlılığından danışardı.

Burada o, yataqla (mis yatağı) tanış olur, İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin qəbuluna dəvət edilir, Bakıya qayıdaraq M.C.Bağirovla görüşür və çətin də olsa yatağın böyük əhəmiyyət daşımadığı məlumatını verir. Söhbətin sonunda respublika rəhbəri Ə.Əmiraslanova Bakıya dönməsini və Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsini tutmağı təklif edir. Elmlə məşğul olmasına istinad edən Ə.Əmiraslanov bu təklifdən imtina edir, lakin M.C.Bağirov israrlı olub ona Elmlər Akademiyasının prezidenti vəzifəsini təklif edir. Moskvaya döən Ə.Əmiraslanov bir qədər sonra M.C.Bağirova zəng edərək bu vəzifədən də imtina edir və bunu Mərkəzin elmi və inzibati dairələrində Azərbaycanı təmsil etmək arzusunda olması ilə əsaslandırır.

Əli Əmiraslanov Azərbaycanda geoloji-kəşfiyyat işlərinin geniş miqyasda aparılmasına, milli kadrların hazırlanmasına böyük fikir verirdi. SSRİ Geologiya naziri P.Y.Antropov, Əlvan Metallurgiya naziri P.F.Lomako ilə yaxşı münasibətdə olmasından istifadə edərək respublikada geoloji işlərin, xüsusən müxtəlif metallara ünvanlı kəşfiyyat işlərinin səmərəli aparılması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Məhz onun nəticəsidir ki, 50-ci illərin ikinci yarısında Böyük Qafqazın cənub yamacında böyük bir qrup kolçedan-polimetal yataqları, o cümlədən unikal Filizçay yatağı kəşf edilmişdi.

Ə.Əmiraslanovun elmi-istehsalat və təşkilati fəaliyyətinin təhlili birmənalı olaraq göstərir ki, o, keçmiş İttifaqın mineral-xammal bazasının yaradılmasında ən yaxından iştirak etmiş və onun öncüllərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın Gədəbəy və Daşkəsən filiz rayonlarının mis, alunit, kobalt və dəmir, Ermənistanın Qacaran, Aqarak və Qafan mis, Cənubi Fərqanənin civə-sürmə filiz qurşağı (Xaydarkan və b.), Cənubi Uralın Ufaley qrupu silikat-nikel, Kola yarımadasının Peçenqa, Monçeqorsk, Jdanovsk sulfid mis-nikel yataqları və bir çox başqaları bilavasitə Ə.Əmiraslanovun səyi nəticəsində istismara verilmiş və keçmiş İttifaqın mineral resurslarının əsaslı surətdə möhkəmlənməsinə və dünyada qabaqcıl mövqələrdən birini tutmasına gətirib çıxarmışdır.

1957-ci ildə geologiya sistemində aparılan struktur dəyişikliklərdən sonra Ə.Əmiraslanov Geologiya nazirliyinin kollegiya üzvü, elmi-tədqiqat institutlarına rəhbərlik etmişdir. Bu vəzifədə də Ə.Əmiraslanov ona xas olan enerji və əzmkarlıqla çalışmış, ölkənin 18 çoxşaxəli elmi-tədqiqat institutunun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdir. Əli Əmiraslanov 20 ildən artıq bir müddət ərzində – 1931-ci ildən 1956-cı ilə qədər (müharibə dövrü istisna edilməklə) Moskva Geoloji-Kəşfiyyat institutunda «faydalı qazıntılar» kursunu aparmış, bütöv bir mütəxəssis ordu-sunu, o cümlədən respublikamız üçün bacarıqlı ixtisasçı kadrlar yetişdirmişdir. Ə.Əmiraslanov 200-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən «Qurğuşun və sink yataqlarının əsas tipləri (axtarış, kəşfiyyat və qiymətləndirmə metodları)», «Avstraliyanın qurğuşun-sink yataqları: geoloji xüsusiyyət və yerləşmə qanunauyğunluğu» kimi klassik monoqrafiyaların müəllifidir. Çox təəssüf ki, Ə.Əmiraslanovun 1947-ci ildə doktorluq

dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi 800 səhifəlik tam şəkildə hazır, senzurdan keçmiş və bir neçə möhürlə təsdiqlənmiş əsəri alimin qəflətən ölümü ilə itib batdı və şübhə etmirəm ki, Moskvadakı opponentlərindən hansınınsa imzası ilə işıq üzü görmüşdür.

Ə.Əmiraslanov 1953-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilir. O, Elmlər Akademiyasında təmsil olunan ilk azərbaycanlı alim idi. Ə.Əmiraslanov bir çox mötəbər şuraların, o cümlədən Geologiya və Əlvan Metallurgiya nazirliklərinin, Dövlət Ehtiyat Komitəsinin, İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurasının (SEV) əlvan metallurgiya komissiyası şurasının üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Dövlət Komitəsinin elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiyası üzrə Şura sədrinin müavini, Ali Attestasiya Komissiyasının (VAK) üzvü, SSRİ EA-nın Geologiya İnstitutunun, VİMS-in, Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin şura üzvü, «Sovetskaya Geologiya» jurnalının redaktor müavini olmuşdur. Alimin adı Böyük Sovet Ensiklopediyasına daxil edilmişdir. Ə.Əmiraslanov 1962-ci ilin 16 oktyabrında vəfat etmiş və Moskvanın Novodeviçye qəbiristanlığında torpağa tapşırılmışdır.

Son illər Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizə sədaqətlə xidmət edən, Azərbaycanın adını yüksəkliklərə qaldıran görkəmli şəxsiyyətlərin dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi, heç şübhəsiz, ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu görkəmli şəxsiyyətlər sırasına mübaliğəsiz olaraq, Əli Ağamalı oğlu Əmiraslanovu da daxil etmək olar. 2010-cu ildə dünya şöhrətli alimin anadan olmasının 110 ili tamam olur, bu böyük şəxsiyyətin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə Bakının yeni salınan prospektlərindən birinə Əli Əmiraslanovun adının verilməsi onun xatirəsinə layiqli tövhə olardı.

VASİF BABAZADƏ